

Fritz Beke Éva:

**Sztárai Mihály
kora, élete, baranyai püspöksége, munkássága**

Előszó

*„Boldogok, akik éheznek és szomjaznak az igazságra,
mert ők megelégtetnek” (Mt 5,6)*

A katechetikai szeminárium első szemeszterében betekintést kaptunk az ősegyház kialakulásának koráról, és már az is csodálattal töltött el, hogy az ókor emberének a mai emberhez viszonyítva, sokkal nagyobb, erősebb, őszintébb volt a hite.

Ugyanezzel a példamutató, bátor helytállással szembesültem a harmadik szemeszter tananyagát tanulmányozva, a reformáció korával kapcsolatban. Emberfeletti erő kellett hozzá, hogy a középkor erős katolikus egyházával szembe merjenek szállni, és hogy ez emberfeletti volt, vagyis Istentől ihletve történt, bizonyítja az a tény, hogy az azóta eltelt ötszáz év alatt ezek a tanok állták és még ma is kiállják a történelem próbáját.

Munkámban szeretnék átfogó képet nyújtani a XVI. század történelméről, szellemiségéről, a nehéz idők szorongattatásában helyt álló őseink példás magatartásáról, bátorságáról.

Európában is hódítottak különféle reform mozgalmak, és ez alól Magyarország sem volt kivétel. Érdekes képet kapunk a feudális társadalmi rendet összehasonlítva a kor szellemével, a humanizmussal, az átlagsorból kitűnő, forradalmi eszméket hirdető reformátorokkal, az ellenük harcoló uralkodó osztály és a katolikus egyház képviselőivel kapcsolatban. Sztárai Mihály, a magyar reformáció egyik kiemelkedő egyénisége, akinek életéről kevés adat van birtokunkban, de munkásságán keresztül már róla is érdekes kép tárul elénk. Rá is, mint annyi más alkotóra

érvényes, hogy míg élt, dolgozott és ismerték, de halála után feledésbe merültek életének eseményei.

Kortörténet - Sztárai kora

A XVI. század történelmi szempontból jelentős eseményeket mondhat magáénak, ugyanis ha a nagyvilágra tekintünk, ezt a kort joggal nevezhetjük a felfedezések korának, ami már a XV. század végével elkezdődött, amikor a nagy utazók földrészeket fedeztek fel, a Török Birodalom egyre jobban terjeszkedett, fenyegetést jelentve egész Nyugat-Európára nézve. A XVI. század elején Magellán körbehajózta a Földet, Franciaország győzelmével befejeződött a százéves háború, a vesztes Angliában folyt a Rózsák háborúja. Közép-Európában – beleértve a Kárpát-medencét is – egyre több helyen lázadtak fel a jobbágyságok a hűbéruraik ellen. Így történt ez Magyarországon is, ahol a kuruc mozgalom leverése után 1514-ben Dózsa György vezetésével kitört a parasztlázadás. Százezer embert megmozgató felkelésben hetvenezren életüket vesztették. A főurak a parasztságon, de legfőképpen a vezetőiken kegyetlen bosszút álltak. Ebben a megtorlásban élen járt Szapolyai János, aki a koronára is pályázott, és a fent említett magatartásával szerette volna felhívni magára a nemesek figyelmét. A parasztlázadás leverése után a jobbágytartók – megtorlásként – megfosztották jobbágyaikat a költözködési jogaitól, az addigiaknál még nagyobb terheket róttak ki rájuk adók formájában továbbá a maguk érdekeire gondolva felkérték Werbőczy Istvánt a kitűnő szónokot, aki kiváló jogi- és nyelvismeretekkel rendelkezett, s a teológiában is jártas volt, hogy foglalja össze, és rendszerezze a Magyarországon érvényes törvényeket. Ez a híres Hármaskönyv, aminek a szerzője a „Tripartitum opus iuris consuetudinarii inclyti regni Hungariae” címet adta. Formailag a középkori európai jogi irodalom legértékesebb alkotása. Figyelembe veszi a római és kánonjogot, de nem a magyar jog rovására. Különösen az országos, és nemesi jog van hangsúlyozva – többek között egy olyan tétellel is, hogy a nemesség ellenszegülhet a királynak is, az Aranybulla záradéka alapján, ha a király a Hármaskönyvben összefoglaltak ellen cse-

lekedne – míg a polgárság, a parasztság és egyéb más, az ország területén élő népek jogait kevésbé veszi figyelembe. A magyar jog nemesi jog maradt és az országban a hűbéri társadalmi rend uralkodott, az országos jogon nem változtatott semmit. Az 1514-es országgyűlésen a Hármaskönyvet bemutatta Werbőczy, és bár a király elfogadta az abban összefoglaltakat, törvényesen mégsem lett kihirdetve. 1517-ben a szerzője mégis kinyomtatta, és mint magánmunka jelent meg. Viszont a XVI. század második felében mindenütt alkalmazták a Werbőczy féle törvénykönyvet, és így szükségessé vált magyar nyelvre való lefordítása, amit Weres Balázs 1565-ben meg is tett, így ő lett a magyar jogi műnyelv megalapítója.

II. Ulászló király ezután már nem sokáig uralkodott. Az akkor még kiskorú II. Lajos gyámjait halálos ágyán nevezte meg: Bakócz Tamás, Bornemissza János és Brandenburi György személyében. Közülük ez utóbbi a későbbiekben a reformációt nagy hévvel támogatta, és hozzájuk utólag csatlakozott még Perényi Imre nádor, és Báthori István is.

II. Lajos trónra lépése országgyűléssel kezdődött, ahol a fiatal király mellé kormányzótanácsot rendeltek ki. Tagjai megbízatásukkal visszaéltek, saját érdekeikkel törődtek és az egyébként jólelkű, tehetséges király nevelését elhanyagolták, aki így hamar megszokta a könnyelmű és léha életet. Ennek következtében hamar kiürült az állampénztár. A nyomor egyre nőtt: az adót a kincstárnokok ellopták, a bányák, birtokok alig jövedelmeztek valamit. Ebben az időben halt meg Szelim szultán és helyébe fia, Szulejmán lépett, aki okos, célratörő fiatalember volt. Elődei példáját követve, naggyá akarta tenni a Török Birodalmat, hiszen ősei 2-3 évszázad alatt hatalmas területeket hódítottak meg. Szulejmán már a XIV. századtól veszélyeztette Magyarországot. Bár 1481-ben Mátyás király békét kötött a szultánnal, de ez a béke Mátyás halála után, 1490-től egyre törékenyebb lett. II. Ulászló trónra kerülésével megkezdődött az ország gazdasági hanyatlása is. Látva a siralmas állapotokat, Szulejmán követeket küldött a magyar uralkodóhoz azzal, hogy csak abban az esetben újítja fel a békeszerződést, ha a király adófizetésre kötelezi magát. Szabács és Nándorfehérvár a védők hősieles küzdelme ellenére is elesett. A budai országgyűlés már adókat is megszavazott, de a királyi

udvar a fiatal király esküvőjével volt elfoglalva... A 15 éves király a koronázás és az esküvő után hiába akart zsoldos hadsereget felállítani az ország védelmére, az üres kincstár megakadályozta ebben. Így sógora, Ferdinánd fennhatósága alá került 6-7 horvát vár, ezért cserébe tőle, majd a pápától és más külföldi uralkodóktól kért segítséget. Ők persze mindent meg is ígértek, de mikor arra került volna a sor, semmit se adtak. A király tanácsadói azt ajánlották, hogy az ifjú uralkodó forduljon a kor legbefolyásosabb bankárcsaládjához, a Fuggerekhez¹. Ezzel a bankházzal a főurak összepaktáltak, és megegyeztek az országnak való segítségnyújtásban, annak fejében, hogy a magyarországi bányák kiaknázási joga ezután a Fuggereké lesz. Az arisztokrácia fásultan szemlélte, hogy az országból az arany, ezüst, réz – mind külföldre kerül.

1523-ban országgyűlést hívtak össze, ahol az ország megvédéséről tanácskoztak, de már a reformáció terjedéséből adódó problémákkal is foglalkozniuk kellett. Luther Márton tanai a külföldön tanuló magyar teológusoknak és diákoknak köszönhetően Magyarországon is elterjedtek. Hogy ez milyen fogadtatásra talált az uralkodó osztály és a katolikus egyház körében, arról árulkodik a rendek által megfogalmazott és a király elé terjesztett országgyűlési határozat: „Őfelsége, mint katolikus fejedelem a lutheránusokat, pártolóikat és a követőiket s a Boldogságos Szűz ellenségeit fej- és jószágvesztéssel büntesse”². Az ilyen „feltételek” között terjedő új vallás XVI. század végére már a nemesség és arisztokrácia nagy részét is meghódította.

Tomori Pál, aki a hadvezetésben is járatos volt, kalocsai érsekké lett kinevezve, és az Alvidék védelmének szervezésével bízták meg:

- A végváratokat megerősíttette;
- A nagyolaszi harctéren 15.000 fős sereggel harcoló Ferhát basát legyőzték, erre pedig várható volt, mintegy válaszul Szulejmán szultán bosszúhadjárata.

¹ A Fugger cég a XVI. században Európa egyik leghíresebb és legbefolyásosabb bankháza volt.

² Tolnai világtörténelem IX. kötet, a középkori intézmények bomlásának kora. 351 p. (CD-rom)

Az udvari párt és a nemesség között ekkor nagy ellentét támadt az összefogás helyett. A nemességhez ekkor csatlakozott Szapolyai János vajda, aki az udvarra megharagudott egy, a számára kedvezőtlen kimenetelű örökösödési ügyben hozott döntés miatt.

1524-ben, a budai országgyűlésen megjelent a pápai követ, és tudatta, hogy az ország megvédésére a pápa nagyobb összeget utalt át a Fugger bankháznak. Werbőczy István nagyhatású felszólalásában a kormányt akarta cselekvésre bírni az ország védelméről. E beszéd hatására a nemesség közül többen támadták a kormányt és követelték:

- 1- A főurak visszaéléseinek megszüntetését;
- 2- Elhatározták, hogy a következő évben, Hatvanba hívják össze az országgyűlést, ahol a nemesség fegyveresen jelenik meg, és a gyűlés végeztével innen indulnak a török ellen, ami jóval később következett be.
- 3- Új kormány létrehozását követelték, amelyben Báthori István nádor és Szalkai László érsek ne legyenek benne.

E követelések megvalósítását a kormány még meg tudta akadályozni, de a nemesség Rákoson ismét összegyűlt, ami tulajdonképpen demonstráció volt a király, a főnemesség és a főpapság ellen. Nyíltan vádolták Szalkait, Báthorit és az alkincstárnokot, Szerencsés Imrét, az ország tönkretételével. Hatvantagú bizottság vitte a pontokba összeírt követeléseket a királyhoz:

- 1- A királyi, királynői udvarból, minden idegen távozzon;
- 2- A császári követ hagyja el az országot;
- 3- A velencei követ is távozzon Magyarországról;
- 4- Szalkai és kormányzótársai helyére becsületes embereket válasszanak;
- 5- Az alkincstárnokot is váltsák le.

Két nap múlva 120 tagú küldöttség jött a válaszáért, ami kedvezőtlen volt. Az idegeneket nem küldik el az udvarból, mert a török fenyegetettségénél jól jön a külföldi segítség. Viszont Szalkai és Szerencsés ellen hajlandók vizsgálatot indítani.

A nemesi küldöttség mégis a kormány leváltását követelte. A király megjelent a rákosi gyűlésen, ahol Werbőczy a beszédében újra kérte a memorandum pontjainak teljesítését, vagyis a Fuggerek eltávolítását és

Szapolyai örökösödési perének kedvező végzését. Ez elmaradt, és a nemesség 1525 júliusára meghirdette a hatvani országgyűlést. Bár II. Lajos ezt megtiltotta, de mikor ennek ellenére 14.000 ember gyűlt itt össze, ő maga is megjelent. Werbőczy szónokolt itt is, támadva a kormányt és a nádort, akinek a helyére ő maga pályázott. Másnap a nemesség leváltotta a főurakat, ekkor lett Werbőczy Istvánból Magyarország nádorispánja³, de minden eszessége, gazdagsága hiábavaló volt, az országot ő se tudta a nincstelenségből kihúzni. Szapolyai, aki még mindig királyságra vágyott, és a leváltott Szalkai érsek megkezdtek intrikáikat, megalakították a Kalandos-társulatot, a megbuktatott főnemesekből. Amikor a Fuggerek kizsákmányoló akciói miatt, a felvidéki bányavárosokban kitört lázadás ürügyén elküldték Werbőczyt Budáról, a királyt rávették, hogy lépjen fel a nemesi párt ellen.

1525 A török Szulejmán szultán követeket küldött II. Lajoshoz, hogy engedélyezze csapatai átvonulását az országon, Ausztria tartományaiba. Ezt a kérést II. Lajos visszautasította, a szultán haragra lobbant, és tulajdonképpen ez az engedélymegtagadás lett a magyarországi hadjárat indítéka. A cognaci ligához⁴ csatlakozó pápa – kinek meg kellett volna szervezni a kereszténység védelmét, és Európát mozgósítani a török erőkkel szemben, követet küldött Magyarországra, António Burgio személyében, aki a következőket jelentette: „Ha három forint árán meg lehetne ezt az országot menteni, nem akadna három ember, aki ezt az áldo-

³ Werbőczy István magatartása jellemzi a nemesség akkori kétarcú magatartását, ugyanis a nádorispán, aki a wormszi birodalmi gyűlésen ünnepi ebédet adott Luther tiszteletére, hogy a reformátort a barátságos légkörben, tanainak visszavonására bírja, de ugyancsak Werbőczy volt az, aki 1525-26-ban elfojtotta a felvidéki bányászfelkelést. Lásd részletesen: Bucsay Mihály: A protestantizmus története Magyarországon 1521-1945. Gondolat, Budapest, 1985., 18 p.

⁴ A cognaci liga tulajdonképpen I. Ferenc francia király, Velence, Milánó, VII. Kelemen pápa között 1526 májusában létrejött szövetség, melyet Szulejmán szultán támogatott, és a Habsburg világuralom megakadályozása lett volna a feladata (Bardocz Attila: Történelem és közjogi ismeretek. Poli-Kvitt Kiadó, Budapest, 1992., 177 p.

zatot meghozná.”⁵ Így a keresztény Európa, élén a pápával, tudatosan hagyta magára Magyarországot, a keleti védőbástyát, és inkább a belső hatalmi dolgok átrendezésével volt elfoglalva, mint pl. a spanyol-francia vallásháború és a németországi parasztlázadások. Vészesen közeledett 1526. augusztus 29-e: Magyarország gyásznapja. A 100.000-es török sereggel szembeálló 28.000-es magyar sereg bátor helytállása ellenére is, pár óra alatt eldőlt a csata sorsa, ahol az ország vezetői, élükön a királlyal, életüket veszítették. Mária királyné augusztus utolsó napjaiban elhagyta az országot, Ausztriába menekült. Ő ekkor már Luther tanaival rokonszenvezett, ez kitűnik abból, hogy mikor II. Lajos a mohácsi csatában életét veszítette, az özvegy királynénak Luther elküldte a németre fordított, 4 vigasztaló zsoltárt. „Vier tröstliche Psalmen an die königin zu Ungarn ausgelegt durch Martin Luther Wittenberg 1526”⁶ Nemcsak az özvegy királyné, de a humanista és reneszánsz elemekkel átitatott Európa is fogékonnyá vált a vallási megújulás eszméi iránt. A német-római birodalom a császárai törekvése ellenére is szétesett apró államocskákra, területein komoly polgárosodással, ipari fejlődéssel, manufaktúrákkal. A parasztság szabadulni szeretett volna az egyházi adótól, az egyházi földesuraktól. A polgárság a feudális kötöttségeivel együtt érzékelte az egyházzal szembeni kötelezettségeit, és az így kialakult légkörben már érződött a feszültség, hogy valami változásnak kell bekövetkeznie... A reformációt kiváltó közvetlen ok a bűnbocsátó cédulák árusítása volt, ugyanis a pápa, a Fuggerektől felvett kölcsönt az így összegyűjtött pénzből szerette volna törleszteni. Sok esetben nagyon visszatetsző jelenség volt, hogy a cédulákat árusító pápai megbízott mellett ott állt a bankház képviselője, mintegy ellenőrizve, hogy mekkora összeget gyűjtenek be ilyen módon. Luther Mártonnak döbbenetes élménye volt, amikor húsvét előtt Rómában járt, és ott szinte pogány kori népünnepélyt tartottak. Nagypénteken a pápa étellel, itallal dúsan megrakott asztalnál fogadta és kínálta szívélyesen a hitéért felelősséget érző szerzetest. Ezek után soká-

⁵ Bardocz Attila: Történelem és közjogi ismeretek. Poli-Kvitt Kiadó, Budapest, 1992., 177 p.

⁶ Balogh Ferencz: A magyar protestáns egyháztörténelem részletei, a reformáció korától jelenig, Debrecen, 1872., 24 p.

ig érlelődött benne az egyházújítási gondolat, végül 1517. október 31-én kitűzte a wittenbergi vártemplom kapujára a 95 tételből álló egyházújítási javaslatát. 1521-ben, a worms-i birodalmi gyűlésen V. Károly eretneknek nyilvánította őt, miután tanait nem volt hajlandó visszavonni. Bölcs Frigyes Wartburg várában rejtegette Luthert, ahol pár hónap alatt németre fordította a Bibliát.

1524-ben, Münzer Tamás vezetésével kirobbant Németország legnagyobb parasztháborúja.

1531-ben a protestáns fejedelmek a Schmalkaldeni szövetségbe tömörültek.

1538-ban a katolikusok szent ligája vallásháborút hirdetett.

1555-ben megkötötték az augsburgi vallásbékét, mely kimondja a szabad vallásgyakorlást: *Cuius regio, eius religio*.⁷

A XV. és XVI. századi Magyarország – uralkodóival az élén – nyitott volt az európai műveltség elfogadására és továbbadására. Az arra érdemes diákok a kor nevezetes nyugat-európai egyetemeken tanulhattak.⁸

Sztárai Mihály élete

Életét és működését korántsem ismerjük annyira, mint amennyire megérdemelné. A magánember homályba vész, de a reformátor és költő alakja elének tárul. Munkássága nyomai a gyér adatok alapján maradtak fenn, főleg az, ami az irodalom- és egyháztörténetbe tarozik.

⁷ *Cuius regio, eius religio* – akié a föld, azé a vallás, vagyis a jobbágyoknak követniük kell a hűbérurukat a vallásban is. (Bardocz Attila: Történelem és közjogi ismeretek. 1992., 173 p.)

⁸ 1490-1526-ig a bécsi egyetemen 700, 1493-1526-ig a krakkói egyetemen 650, 1490-1526-ig a páduai egyetemen 160 magyar diák tanult. (Neveléstörténeti olvasmányok Fináczy Ernő műveiből, összeállította Dr. Pálhegyi Ferenc, 1992. Budapest), 1531-ben Perényi Péter megalapítja a sárospataki református főiskolát (Erdélyi János: A sárospataki ref. főiskola háromszázados ünnepe, 1860. Sárospatak) 1539-ben Stöckel Lénárt, Bártfán protestáns iskolát alapít (Badics Ferenc: Magyar irodalom története. Athenaeum irodalmi és nyomdai Rt, Budapest, 1906., 204 p.)

Bizonyosnak látszik, hogy nevét szülővárosáról vette, az akkori kor divatja szerint. Valószínűleg a Zemplén megyei, Nagymihályi járásban lévő Sztára a szülőhelye, de – Gyöngyössi B. és Toldy F. szerint – lehet a Somogy megyei, vagy Sinai Miklós debreceni tanár szerint a Bihar megyei Starinus - Esztár nevű falu is.

Gyöngyössi szerint a XV. század végére, míg Toldy Ferenc a XVI. század elejére teszi a reformátor születésének idejét.

Tanulmányairól – források híján – keveset tudunk, de nagy valószínűséggel gyerekkorában került a ferencrendiek sárospataki iskolájába. A külföldön eltöltött diákévek – Skaricza Máté szerint Páduában tanult⁹ – rányomták pecsétjüket szellemi fejlődésére. A XVI. században a páduai egyetem – amely a bolognai után következett hírnév terén – tan székein a kor leghíresebb tudósai fordultak meg, akik nem töltöttek itt el hosszabb időt, de a városi vezetésnek volt rá gondja, hogy a megüresedett állást újabb nagyhírű tudós foglalja el. A fiatalok kedvelték ezeket az előadásokat, és a sok külföldi diák között szép számmal akadtak magyarok is. Csak sejteni lehet, hogy Sztárai a teológiai kollégium tagjaként a szentatyák iratait, metafizikát, morális filozófiát tanult legfőképpen, ami később a költeményeiben visszatükröződik. Zenei képzettségét pedig az éneklés, zeneszerzés, hegedűjáték terén kamatoztatta. Azt nem tudni, hogy ő maga mennyi időt töltött külföldön, mert az akkori tanulmányi idő 1-5 évre is kiterjedhetett. Az viszont biztos, hogy külföldről hazatérve, Pálóczy Antalnak, Sárospatak urának lett az udvari papja, akit a mohácsi csatába is elkísért. A nagy vereség, nemzeti gyász után visszatért Sárospatakra, amely ekkor került Perényi Péter birtokába, mivel Pálóczy, Mohácsnál életét vesztette.

Forrásaink kivétel nélkül a legelső reformátorok között említik őt. A sárospataki hagyományok alapján eléggé körülményes volt Sztárai Mihály „áttérése”, és házassága, mikor a rendből kilépve, Bánóczy István özvegyét vette feleségül. Míg általában német kereskedők hozták az országba az új vallást, addig Sztárai magában, lelki ösztöneire hagyat-

⁹ Skaricza Máté: *Vita Stephani Segedini* – „Theologiae sincerae loci communes” Basileae 1555.

kozva készült a reformátori pályára. Hogy hite nem pillanatnyi szeszély eredménye, hanem aprólékos, mélyreható tanulmányozás eredménye, a régi és új egyház tanait összehasonlítva, bírálgatva, minden kis érvelésben véve haladt az új tanok elsajátításában, azt bizonyítja a későbbi pályája folyamán tanúsított hitbeli szilárdsága és buzgalma is. Erős hite, meggyőződése Kopácsi Istvánt, a sárospataki ferences rend főnökét is áttérésre ösztönözte. Valószínűleg 1530-ra esik ez az időszak.

Perényi Péter és családja is ekkortájt tér át a lutheránus hitre, 1531-ben pedig megalapítja Sárospatakon a protestáns főiskolát. Legelső tanítói Kopácsi István és rendtársa Sztárai Mihály voltak. Perényi Péter a mohácsi vészt követő két király időszakában a szelídebb gondolkodású I. Ferdinand oldalára állt, de ezért a szolgálataért vallás és lelkiismeret szabadságot kért, sőt a Budán székelő török parancsnoktól védő levelet eszközölt ki, – és évente megújította – hogy biztosítsa a török által megszállt területeken a protestánsok vallásszabadságát. Erről tesz említést Simándi, dunántúli szuperintendens: „Nekem sok leveleim vannak a hatalmas vezérektől török és magyar nyelven megírva és megpecsételve... s a vitélő török uraktól is minden becsületünk és oltalmunk megvagyon panasz nélkül... leveleink vannak, hogy minket senki ne háborgasson, sem török, sem jobbagy, hanem tisztünkben eljárassunk”¹⁰. Ez azt bizonyítja, hogy Perényinek gondja volt a hazára, az egyházra és az iskolára is. 1542-ben gyanúba került, hogy a török fennhatóságának elismerésével magának akarja a koronát megszerezni. Ezért I. Ferdinánd elfogatta, hat évig börtönben tartotta. A fogsága idejére eső nagyszombati országgyűlésen az egész nemzet felajánlotta magát kezesként Perényiért, de a király hajthatatlan maradt. Feltehetően Melancthon volt az, aki tanítványa, Bódog Józsa közvetítésével – aki egyébként Perényi titkára volt – bátorította a fogoly főurat a bibliai iratok tanulmányozására. Egy 1545-ben datált leveléből kiderül, hogy a híres reformátor 1545-re időzítette Krisztus újbóli eljövételét és a végítéletet¹¹. Az ítélet nélkül bebör-

¹⁰ Erdélyi János, A sárospataki ref. főiskola háromszázados ünnepe, Sárospatak, 1860., 93 p.

¹¹ Sztárai Mihály: História Perényi Ferenc kiszabadulásáról. Szépirodalmi kiadó, Budapest, 1985., 24-25 p.

tönzött Perényi már csak a végítéletben reménykedett. Az időközben török fogságból kiszabadult fiának, Ferencnek, nem engedték meg, hogy találkozzon apjával, akinek 1548 márciusában bekövetkezett halála után mindent elkövettek, hogy fia ne is örökölhessen meg atyai birtokait, végvárait. A főúr tetemét a terebesi templomba temették, ahonnét csontjait a pálos szerzetesek szétszórták¹².

1543. november 24-én Sztárai levélben¹³ megköszöni Francesco Contarininek, hogy megbízta őt Perényi Péter fiának, Ferenc történeté-

¹² Sztárai Mihály: História Perényi Ferenc kiszabadulásáról. 1985., 26 p.

¹³ „A velencei Francesco Contarini nagyságos urat, tisztelt pártfogóját üdvözlí a magyar Sztárai Mihály. Nagyságos uram és igen tisztelt patrónusom, mindig igen szerencsétlen országnak tartottam Magyarországot, mert mindenféleképpen bővelkedik ugyan, de a deáki tudomány mégis oly rideg fogadtatásra talált benne, hogy tudtommal máig sem akadt senki, aki az ország történetét papírra akarta volna vetni, leszámítva egy barbárnál barbárabb kifejezésekkel megírt és tetszetős hazugságoktól hemzsegő Cronica-t, melynek bárki volt is szerzője, úgy vélem, sohasem tanult Itáliában, sőt még magába a grammatikába sem nagyon kapott bele. Nem tagadom, akadt Magyarországon is számtalan sok, igen bölcs férfiú, különösen azok között, akik elméjük kiművelésére nem röstellték bejárni Itáliátokat, de mert semmi becsben nem tartották őket a zsarnok királyok, senki sem vette rá őket e dolgok megírására. Bizony nem is nagyon csodálkozom ezen, mert – mint a vers mondja – a megbecsülés táplálja a tudományokat, és az erény dicsérve gyarapszik. Mindezt nem azért írom, mintha én mindenkivel szemben magamnak követelném e dolgok megírását, mert még ha szerencsés tehetséggel és tökéletes ékesszólással volnék is megáldva, akkor sem gondolnám magamról, hogy elég alkalmas volnék erre, mert ezekről nincs semmiféle följegyzés, vagy már csak azért sem, mert nem vagyok olyan korú, hogy ezekben az eseményekben részt vehettem volna, vagy akár azért sem, mert nem hallhattam azokat, akik ezeknél a dolgoknál jelen voltak. De azokat az eseményeket, amelyekről tudok, és amelyekben részt vettem, vagy amelyeket egybehangzóan előadó, megbízható emberektől vettem át, megírom talán valamikor, ha csekély képességeimet jobban kiművelem majd itt a ti egyetemeten, kiváltképpen akkor, ha időközben senki sem akad, aki ettől a munkától megszabadít engem. Mielőtt azonban ezekre sor kerülne, hallgasd meg azt a történetet, hogyan szabadult ki nagyságos Perényi Ferenc úr, nagyságos Perényi Péter úr fia, aki a Magyarországon levő Abaúj vármegye főispánja volt valaha, most ellenben, jaj, kemény fogságban van. Nem akárkitől, hanem magától nagyságos Perényi Ferenc úrtól vettem ezt, akinek kiszabadulása után nevelője lettem: ő mesélte nékem, annak rendje-módja szerint. A történetet tehetségem szerény

nek megírásával, aki 1542-ben kiszabadult a török fogságból, de hazájában nem talált igazi otthonra, mert ott újabb megpróbáltatások vártak rá. A fent említett levélből kitűnik, hogy a reformátor egy ideig nevelője volt a fogságból szabadult Ferenc úrfinak. Ebből pedig arra lehet következtetni, hogy a reformátor megvárta ura halálát, és csak azután ment végleg Baranyába. Így találkozhatott Dévaival, aki már 1539-től Patakon hirdette Kálvin tanait. Viszont azt nem tudni pontosan, hogy Sztárai miért ment el Sárospatakról, ura halála miatt bántódott-e, vagy Dévaival volt nézeteltérése. Ám az tény, hogy 1543-ban már ő is a helvét irányú reformáció tanait hirdette.

Legközelebb a baranyai Laskón találkozunk vele, és idevezető útjára nem nehéz következtetni. Ugyanis Valpó, Siklósvár és környéke a mohácsi vész után Perényi Péter tulajdonában volt, aki birtokain utazgatva magával vitte udvari papját is, akinek így módjában állt a reformáció tanait hirdetni. Nem véletlen, hogy Sztárai Baranyát választotta, mert

voltának tudatában azonban aligha merészeltem volna megírni, ha nagyságod tekintélye – amit mindenkinek nagyon tisztelnie kell – nem buzdított vagy inkább kényszerített volna rá. Ha nagyságod gondoskodik kinyomtatásáról, más dolgok megírására is nagyban fog majd serkenteni. De ha nem, akkor is boldog leszek, hogy nagyságodnak valahogy kedvére tehettem. Mégis reménykedem, hogy – ilyen a te emberséged – nem veti meg ezeket, bármilyenek volnának is; te, aki oly nagy barátsággal, nyájasan fogsz meghallgatni engem, ismeretlent, aki ugyanazokat, csak a főbb pontokat érintve és sok egyebet is mesélek. Ha meg mindez megtetszene, abban sem kételkedem, hogy nagyságod költségén – ne látsszék ez kérdésnek – az általam magyar nyelvre fordított vasárnapi evangéliumok és levelek is ki lesznek nyomtatva, és akkor majd elviszem ezeket a szegény magyarok földjére, akiket, jaj, már teljesen leigáztak a kegyetlen törökök: hogy a törökök kemény rabságában nyögő Krisztus-hívők, akik közt már nyíltan nem szabad ígét hirdetni, legalább titokban, saját nyelvükön olvassák és érthessék meg mindezt, nehogy teljesen felejtse a keresztény hitet, és legyen nekik valami, ami a végveszélyben vigaszukra szolgál. Krisztus árássa el tehát nagyságodat bőséges ajándékkal, aki mindenkiért meghalt, és aki boldog, ha az evangéliummal – melynek hirdetését mindenkinek parancsolta – valamennyiünk szívét vezérli. Légy jó egészséggel, és vedd jó néven, aminek megírására nekem parancsot adtál. Padovában, az Úr 1543. esztendejében, november 24.én. (Sztárai Mihály: História Perényi Ferenc kiszabadulásáról, 1985., 29-31 p.)

urával való utazgatása során megismerte a vidéket, és tisztán látta, hogy a „talaj kellően kész a magok befogadására”. Csak megfelelő emberre várnak, aki ezeket a magokat elhinti. Ő ekkor már 50 év körüli lehetett, Kálvin tanai megszilárdultak lelkében, hű maradt hozzájuk élete végéig, és ebben a szellemben szervezte az egyházakat is. A birtokunkban lévő adatok szerint: 1543-1551 között Laskón, 1553-tól Tolnán találkozunk vele, ahova talán korábbi ismeretsége alapján, vagy talán egyik társának, Eszéki Zigerius Imrének ajánlása alapján hívták meg. A közbeeső két évben, vagyis 1551-1553 között Gyulán tevékenykedett. Tanári és papi teendőkkel is foglalkozott. Ekkor találkozott Szegedi Kis Istvánnal, aki ekkor szintén gyulai tanár, Sztárai mellett Tolnán segéd, majd 1554-től Laskón prédikátor, később baranyai szuperintendens lett. Ebben az időben már Sztárai is viselte a szuperintendensi tisztelet a tolnai kerületben. Itt szintén huzamosabb ideig tartózkodott, mert az 1557-ben írt és 1559-ben kiadott Athanasius c. drámájának utolsó versszakában Tolnát (Altínium) jelöli meg tartózkodási helyéül. Itt is jelentős tevékenységet fejtett ki, és Skaricza Máté valamint Pathi Sámuel bizonyítása szerint a harc az ó-, és új-egyház hívei között itt is fennállt. Ugyanis – itt Tolnán – szintén sok heves vitája volt Sztárainak a „tar papokkal”, különösen József baráttal. Feltehetőleg még Sztárai prédikátorsága alatt a római katolikusok teljesen kiszorultak a városból, és a templomot is át kellett, hogy adják a reformátusoknak. Itt már betegeskedett, mint azt az Athanasiusban említi:

„Ezer Ötszázötven és hét esztendőben,
Ez éneknek két részét a Duna mentében
Egy nyomorult ember rendelé versekben.”

Így végződik az ének 3. része is:

„Tolna városában az Duna mentében,
Az ezer ötszázban és az ötven hétben
Egy nyomorult ember ezt írta versekben”¹⁴

A fentiekből kitűnik, hogy a harmadik részt meg is írja még ebben az évben, de még mindig nyomorult embernek nevezi magát. Úgy

¹⁴ Esze Tamás: Sztárai Gyulán, Debrecen, 1973., 116 p.

látszik, lassú hosszantartó betegségben sínylődik, mert munkásságában gátolja, de teljesen nem akadályozza meg. Lassú felépüléséről tesz tanúbizonyságot az a tény, hogy a régi, tőle megszokott színvonalon írja meg az Igaz papság tükörét, majd Cranmerus Tamás érseknek históriáját kezdi összefoglalni.

1559 végén elhagyja Tolnát. Debrecenbe költözik, ahol Huszár Gál és Szegedi György voltak az elődei és Méliusz Juhász Péter előbb tiszttársa, majd közvetlen utódja. Sztárainak Debrecenbe való meghívása, a nagy reformátor életének mintegy megkoronázása volt, megérdemelten érte e megtiszteltetés, hogy a fényes és gazdag debreceni református templomba hívják őt, mint prédikátort. Feltételezhető, hogy itt is viselte a szuperintendensi tisztelet.

1560-ban itt fejezi be a Cranmerus Tamás érseknek históriáját, de, már 1561. december 13-án a debreceni püspök Méliusz Péter. 1570. február 7-én Pápáról Sopronba írt levelet, amit mint Michael Starinus írt alá, aki az időben mint pápai prédikátor köszönetet mond Sopron városának, hogy őt hívták meg prédikátornak, és amint az utak megjavulnak, máris indul szeretett magyarjait meglátogatni, és beleegyezésükkel vagy maga fog köztük maradni, vagy mást küld maga helyett¹⁵.

¹⁵ Tóth Ferencz: Egyházi Tár. IV. darab. A levél, merőben ismeretlen lévén, nem tartom feleslegesnek egész terjedelmében közölni:

Gratiam et Pacem a Domino Patre per Filium ejus unigenitum, coaeternum atque con substantialem, verum Deum atque hominem, Dominum uostrum Jesum Christum, mediatorem nostrum nuncum.

Magnum Divini Amoris testimonium, ejusque vim atque efficaciam in vestris Pectoribus residere, Domini et Patres Honorandi, Fratres in Christo Charissimi, ex vestris facile cognovi litteris, qui primam atque praecipuam muneris vestri curam intelligentes, fraternaue charitate ardentis, populum Christianum vobis subjectum verbo Dei pascere, eidemque Sacramenta a Deo instituta per veros, Praedicatores pure administrare curatis : atque in hoc ipso non solum inelytae nationis vestrae Germanicae, sed etiam dispersae nostrae Nationis Hungaricae curam habentes, ad illorum institutionem me indignum Domini nostri Jesu Christi servulum ex istis Cunctis Miserrimi Regni nostri evocatis. Ego vero pro vestro erga Deum fratresque vestros amorem (sic!), etiam in absentia Principis nostri atque invitis omnibus hic me detinere volentibus, paratus essem statim vobis obtemperare et ad vos ascendere, vosque videre, nisi me itineris difficultas propter equos meos satis macilentos domi detineret.

Bauhofer egyháztörténész kellő szakértelemmel megvizsgálta, és elismerte a levél hitelességét. Azt is tudja, hogy a levél írója, nem fogadta el ezt a lelkészi állást, és mikor 1574-ben a soproni parókia megüresedett, maga kérte ezt az állást, de a soproniak Beythe Istvánt, a későbbi szuperintendenst hívták meg. (Viszont felmerül itt a kérdés, hogy e levél írója, valóban lehet-e a mi Sztárai Mihályunk, aki ekkor már 80 év körüli lehetett, ha abból indulunk ki, hogy a mohácsi csatában 30 év körüli, tanulmányait befejezve, mint meglett férfi vett részt, 1574-ben még aktívan állást vállalni készülne? Nagy Sándor itt azt érezteti az olvasóval, hogy a soproni állásra jelentkező Sztárai inkább az ifjabbik Sztárai Mihály lehetne, akit az apja szintén papi pályára nevelt. Őt meghívhatták ekkor apja érdemeire való tekintettel, talán Huszár Gál javaslatára soproni lelkésznek.) Nagy Sándornak eddig vannak kézzel fogható adatai, a híres reformátorról. Viszont a magyar irodalomtörténet¹⁶ a következőket tartja számon: Bornemissza Péter prédikációinak 1578-ban megjelent 4. részében róla, mint előről emlékezik meg nagy elismeréssel. „Noha értelmes és tudós ember, és sokat épített Magyarországon, de őtet is megbírja néha az harag, néha az bor is”.

Baranyai püspöksége.

Baranyában végzett reformatori munkásságára vonatkozó adatokat magának Sztárai Mihálynak a leveléből merítjük, amit 1551. június

Conabor tamen, quam primum fieri poterit, vestris votis satis facere, et vos atque Hungaros meos videre, quibus (si Deo visum fuerit) in annunciando Dei verbo vel ego inserviam, vel alium aliquem idoneum eum voluntate vestra loco mei illis substituiam.

Christus Dominus vos eum vestra republica atque omnibus Christianis per totum Orbem dispersis in hoc Novo anno quam felicissime conservet. — Datum Papae, 7 Februarii Anno Domini 1570. Michael Starinus, Pastor et Concionator ibidem.

Ab extus: Amplissimo Senatui, Magistro Civium, Judici atque Juratis Civibus Civitatis Soproniensis, Dominis Patribus et. Fratribus in Christo honorandis et Clarissimis. (Nagy Sándor: Sztárai Mihály élete és művei. Budapest, 1883. 19. p.)

¹⁶ A magyar irodalom története. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1964., 348 p.

10-én írt Tuknai Miklóshoz Bécsbe, aki azonos lehet a Tolnai Miklós nevű tolnai pappal az Ember Pál „Lampe”-ja szerint. A levél így hangzik:

„Kedves Miklós, megkaptam leveledet, amelyben kérsz, hogy Isten igéjének gyarapodása és gyümölcsözése felől tudósítással szolgálnék nemcsak neked, hanem Bécsben és Bécsen túl élő testvéreinknek is s részeltetnélek benneteket is a közös örömben. Bizony nem férne levélbe, ha részletekbe akarnék bocsátkozni; azért csak a legfőbb pontokat fogom érinteni. Hét éve múlt már, hogy én Isten akaratából a török uralma alatt álló Alsó Baranyában – mint első és egyedüli – Laskó városában, mely egy magyar mérföldre esik Eszéktől, az Úr igéjét hirdetni kezdtem és már innen és túl a Dunán és Dráván, a többi testvérekkel s a Szentlélek segítségével 120 egyházat építettem, amelyek közül mindenikben egy értelem szerint hirdettetik és vétetik az Úr igéje, és pedig oly nagy tisztasággal, hogy sokan állítják, miszerint jobban szervezett egyházakat azoknál sem láttak, akiknél az Úr igéje ide s tova 30 év óta hirdettetik. Semmi dicsőséget nem kívánunk magunknak e részben, hanem az egészet Isten hatalmának tulajdonítjuk. Hosszú lenne elbeszélni kedves Miklós, micsoda összeütközéseink voltak e hét év alatt az Úr igéjének hirdetésében a pápa embereivel. Elég legyen csak annyit írni, hogy mindenütt legyőztük, s mint farkasokat a Krisztus aklától messze, elűztük őket: némelyeket a Tisza, másokat pedig a Száva folyón túl menni kényszerítettünk, t. i. túl a sarmatákon és túl a Jeges Kaukazuson, amint a költő mondja. Ez évben pünkösöd napján a Valpó és Vulkovár környékén tartott zsinat alkalmával két ütközetben legyőztük őket és közülük némelyek a félelem miatt kénytelenek voltak a teknő alá bújni, amelyen három aszszony ült, innen ered a szlávok eme közmondása: Popge pod Coritom, pod Troyam senom. Isten veled.”¹⁷ Ennek a levélnek az alapján egyenes, férfias, komoly kedélyű egyéniség bontakozik ki előttünk, ezt bizonyítja Pathai Sámuel, tolnai prédikátornak, 1647. szeptember 10-én kelt, Szilágyi Benjámin sárospataki tanárhoz írott levele: „A megváltás 1617. évében két álló esztendeig tanítói tisztet viseltem a laskói iskolában. Még

¹⁷ Nagy Sándor: Sztárai Mihály élete és művei. 1883., 12 p.

az időben éltek a régi öregek közül, kik szemtanúi, voltak a reformatio kezdetének, melyet Alsó-Baranyában és a Dráva folyó két partján, az innenső és túlsó részeken, úgy a magyarok, mint a szlávok közt Sztárai Mihály indított meg. Ő alig ismert határt az egyházak reformálásában (legalább ezek úgy mondták). Mikor hirdetni kezdte az evangéliumot a nyilvános gyülekezeteknek, előbb Dávid zsoltárait, melyek közül a kiválbbakat igen szép átdolgozásban hazai nyelvre tette át, amelyeket mai nap is használunk az egyházakban, nagy áhítattal és különös kellemmel énekelte a nép előtt. Énekeivel annyira felbuzdította a népet (mert azelőtt ilyesmit soha sem hallottak), hogy a nagy sokaság a közel eső helyekből mindenfelől hozzá tódult, s oly nagy számban, hogy alig lehetett hozzáférti. Minthogy pedig magas és egyszersmind csengő hanggal volt megáldva, mint zeneértő, oly szépen és oly kellemesen énekelt, hogy gyönyörű énekeitől egészen meg voltak igézve az emberek. Így az egész hegyaljai vidéken gyorsan elterjedt a hír, hogy új vallás keletkezett, melyet még az öregek sem hallottak soha; ezért seregestül tódult a nép a közel fekvő összes városokból és falukból Laskóra, mint valamely híres vásárra. Látván azért a derék hírnök, Sztárai, hogy a tanulatlan nép oktatására a kedvező alkalom elérkezett, hogy az igaz vallást és az evangéliomi igazság fényét nekik megmutassa, úgy alkalmazta beszédeit, hogy azokban az igazságot minél világosabb bizonyítékokkal mutatta meg, s a misének, bűnbocsátó leveleknek és más szertartásoknak, mint emberi találmányoknak hiábavalóságát annyira bebizonyította, hogy csakhamar a r.cath. frátereket, papokat és szerzeteseket elbocsátva, a pápától elszakadtak, az egyházat Sztárainak adták át.”¹⁸

Sztárainak sok baja volt a „tar papokkal”, akiket műveiben emleget. A Németországban már rég divatos hitviták ebben az időben kezdtek nálunk is meghonosodni, amiket a reformátor, mint „conflictus”-t emleget. Ezek gyakran csaptak át fegyveres összetűzésbe és minden ilyen összecsapás az új egyház diadalával végződött. Nem egyszer Sztárai is életveszélybe került, ezért mielőtt az ajtón kilépet, tőköt tűzött botjára, az ajtón kidugva azt verték szét az ó-egyház hívei. A megtérített

¹⁸ Nagy Sándor: Sztárai Mihály élete és művei. 1883., 13-14 p.

egyházak nagy részben ugyanazok lehettek, amelyeket Bod Péter felsőrol, aki még a XVIII. században is 120-ra teszi a baranyai kálvinista egyházak számát.

Sztárai baranyai püspökségét kimutatni külön adatokkal nem lehet, de nyilvánvaló, hogy az általa reformált és szervezett egyházakban felsőbbiséget gyakorolt. Sztárai akkor még nem említ „senior” címet, de ez csak annyit bizonyít, hogy ez akkoriban tisztségnek és nem méltóságnak számított. Térítői munkásságával egy időben kezdődött meg és tartott lépést írói munkássága is. Az általa szerzett zsoltárok reformátori munkásságának első éveiben készültek és további tevékenysége alatt (nemcsak Baranyában) nagy szolgálatára voltak. Ezekkel a zsoltárokkal, és egyházi tanításaival, az egész istentiszteletet magyar nyelvűvé tette, és főleg az gyakorolt a népre nagy hatást, hogy nemcsak cicerói, műgondal megírt remekművek voltak ezek, hanem a néphez szóló az ő szájjához, és az aktuális körülményekhez alkalmazkodó fejtegető és buzdító beszédek, amelyek a célnak nagyon megfeleltek. Ezt bizonyítja a 120 egyház létrejötte és az, hogy az ellenreformáció viharos idejét is átvészelték ezek, a minden bizonnyal szilárd alapra épített gyülekezetek. Művészi szempontból bizonyára nem sorolhatók az énekek a többi költemény soraiba. Énekeinek tartalmára hagyatkozva valamilyen sérelem érhetette őt Baranyában, ami távozásának oka lehetett. Sokan úgy vélik, hogy Szegedire neheztelt, de ő inkább hálátlan és engedetlen lelki gyermekeire gondolt: a baranyaiakra.¹⁹

Sztárai munkássága

Irodalomtörténeti szempontból nagy elismerés illeti a XVI. századi magyar költőket, protestáns papokat, iskolamestereket, mert nekik köszönhetően jött létre a tulajdonképpeni magyar irodalom. E korszak legkiemelkedőbb egyéniségének méltán nevezhetjük Sztárai Mihályt, mert a XVI. századi énekköltészetünk, és a magyar dráma neki köszönhetően jött létre. Az énekköltészet területén a reformátor nyomdokain a

¹⁹ Esze Tamás: Sztárai Gyulán, Debrecen, 1973., 110 p.

későbbiekben sokan elindultak, de az ő énekei már abban az időszakban is jelentősebbek voltak, mint kortársaié, akiknek dalaihoz viszonyítva, ezek többletet tartalmaztak. Ez pedig pedig a dallamosság volt. De az egész századon keresztül ő az egyetlen, aki a költészetnek mindhárom nemében munkálkodott: az énekköltészetről az epikán át, csakhamar a drámaíráshoz tért át, a természetes fejlődés menetét követve. Az ének és a drámaköltészet terén a legelső volt. Mint előbb említettük, a költészeti nemek szerint a legelső kísérletei a lírai költészet körébe esnek.

Legelőször vallásos énekek szerzésével, és Dávid zsoltárainak átdolgozásával próbálkozott, azután tért át az elbeszélő és drámai költészetre. A XVI. század lírája kizárólag protestáns kezekben volt, mert a megalakult új egyháznak énekekre volt szüksége, amiket a reformátorok igyekeztek megalkotni. Különböző forrásokból próbáltak meríteni, például régi latin himnuszok mintájára, vagy Luther énekeit fordították, vagy Dávid zsoltárai alapján írták énekeiket. Ezek általában komor hangnemű énekek voltak, mindezek mellett az énekek fő jellemzője az volt, hogy a szigorú felekezeti szellem mellett őszinte hazafias érzés és mély vallásos hit mutatkozott bennük. Ennek a lírának legkiválóbb képviselője minden kétséget kizárva Sztárai volt, amit az bizonyít, hogy zsoltárai egy évszázadon keresztül épp oly népszerűek voltak, mint Szenczi Molnár Albertéi. Nagy Sándor adataira hagyatkozva ez szám szerint 21 zsoltár.

Ezekben általában a vallási elem dominál, és csak egyszer tör ki hazafias fájdalma:

„Hatalmaddal tarts meg minket Úr Isten
Őrizd meg e kegyetlen nemzet ellen,
Hogy örökké kik lésszünk igaz hitben
Megmaradjunk a te isméretedben.

A hitetlen és kegyetlen pogányok
Mi környülünk járnak, mint oroszlánok.
Az egyházi fejedelmek gonoszok,
Azért győznek a hitetlen pogányok.

(XII. zsoltár)²⁰

Saját korának viszonyairól szólva, kortársait a hitetlenségük miatt meg-
róva írja a XV. zsoltár elején:

„Sokan vagynak most olyatén emberek
Kik azt vélik, hogy ők jó keresztyének
Noha feslett és nem jámbor életek,
Sőt mindenben Krisztussal ellenkeznek.”²¹

Vagy a XXXII. zsoltárban:

„Sok emberek vagynak e széles világon, kik tévelygésben vagynak,
az Úr Isten előtt az ő érdemükben igazulni akarnak:
mert az idvességről és boldogságról lám ők semmit sem tudnak,
Evangeliumnak azért helyt nem adnak, sőt ellene állanak.”²²

Ezek a fentiek a legpolemikusabb helyek az összes énekében, mert énekeiből kitűnik, hogy igyekszik megmaradni emelkedett, méltóságos hangulatban, felekezete dogmáit úgy szövi bele énekeibe, hogy ezek nem nyomják el a lírai elemeket. Főleg Dávid zsoltárai nyomán írta énekeit, csak öt saját szerzeménye van, melyek bensőségesen fejezik ki a szív áradó érzelmeit, jól eltalálják a vallásos hit és bizalom hangját. Ilyen az „Adventi éneke” egyszerű, könnyed hangvitelű, gondolatai világosak, belső formája befejezett egésznek mutat, nyelvezete folyékony, versalakja rövid, erős ritmusú sorokból áll, mely élénkíti a gondolatmenetet, és hangulatot ad. „Hálaadó éneke” az előzőhöz áll közel, ép gondolataival, tiszta lírai formával és nemes egyszerűséggel. A hitről, és poenitentiáról írt éneke kevésbé sikeres, mint az előző két ének, versformája jó, de ritmusa megromlik, taralmilag versbe szedett vallásos elmélkedés. „Vízkereszti éneke” irodalmi szempontból talán a legjelentéktlenebb. A „Zsoltárok átdolgozása” sikeresnek mondható. Latin fordítás alapján készültek. Az első – néha a második, vagy a harmadik – versszak vázolni igyekszik az ószövetségi költő hangulatát, az utolsó versszakban pedig a sorszámot adja meg. Ez tisztán Sztárai találmanya – később a többi hazai epikus is alkalmazza – és meg is tartja ezt a szokását végig, ugyanúgy,

²⁰ Nagy Sándor: Sztárai Mihály élete és művei. 1883., 25 p.

²¹ Nagy Sándor: Sztárai Mihály élete és művei. 1883., 25 p.

²² Nagy Sándor: Sztárai Mihály élete és művei. 1883., 26 p.

mint ahogy a kor szokása szerint a versfejekbe belefoglalja a nevét. Nem fordít, csak parafrázisokban beszél. Csupán eszmét, hangulatot merít az előtte lévő szövegből, ennek leírásához a szavakat saját szívéből veszi. Zsoltáraiban nem a zsidó költő, hanem a keresztyén hit bajnoka a megálázott Magyarország gyermeke szólal meg. Éppen ezért nemcsak kortársai, de a következő nemzedék is megértette mondanivalóját. Zsoltárai közül a 23. a legsikeresebb, ami érdem szerint az adventi után következik. Isten iránti feltétlen bizalmát őszinte hangon, szép képekben fejezi ki, eredetileg a 6 versszakból álló művet jó hosszúra nyújtja, míg ugyanazt Szenci Molnár Albert jócskán lerövidíti. Szereti hosszúra nyújtani énekeit. Ide sorolható a 38. Is. A 34. már kevésbé sikerült jól, gondolatai száraz prédikációba illőek. A 37. zsoltárban pedig az alapeszme:

„A gonoszok Istentől megrontatnak
Az igazak pediglen megtartatnak.”²³

32 versszakon át variálódik. A 74. zsoltár rövid, velős eszmei tömörítésről árulkodik, alaphangulata az eredeti műé, gondolatait, érzelmeit a saját belső világából meríti. A 21. énekben 6 külön schéma található, melyek egytől egyig tiszta magyar üteműek. Pl. 12 és 7 szótagú sorok összetétele, melyből később a „Balassa féle strófa” alakul ki. Ezt először Sztárai alkalmazta: „Hogy el ne / vesszenek // sőt veled / legyenek // mindörökké / megtartod.”²⁴ (33. zsoltár)

Néha 16 szótagú sort is alkalmaz, de ez nem túl ritmusos. Leggyakrabban a 3 tagba oszló, 11-es sort használja mely a ránk maradt dokumentumok alapján leggyakrabban fordul elő énekeiben. Ez erős ritmusainál fogva kitűnően alkalmas a lélek szárnyaló gondolatának, a már emelkedett érzéseinek kifejezésére. Mivel Sztárainak kifinomult érzéke volt a népies ritmus iránt, nagy sikerrel alkalmazta e népies alapot. Másik, általa sikeresen alkalmazott erős ritmusú formula a 7 szótagú. De bármelyik formulát is alkalmazza mindegyik kitűnő művészi érzékről, finom zenei hallásról tanúskodik és kortársai közül senki se éri utol, csak megközelíti őt: Szkhárosi Horváth és Tinódi Sebestyén. Gyü-

²³ Nagy Sándor: Sztárai Mihály élete és művei. 1883., 28 p.

²⁴ Nagy Sándor: Sztárai Mihály élete és művei. 1883., 29 p.

lekezeti énekeit 1574-től Huszár Gál énekeskönyvében találjuk, valamint a Bornemissza-féle 1582. évi énekeskönyvében, de némelyek csak a XVII. században jelentek meg.

A XVI. század epikai költészetének terén nagy változások mentek végbe. Szűz Mária és a szentek kultusza a reformációval megszűnik, a középkori legendákat felváltják a Bibliából, az Ószövetségből merített, bibliai tárgyú elbeszélések, de még ennél is gyakoribbak a tisztán világi témával foglalkozó művek.

A bibliai epika művelői kizárólag protestáns férfiak, papok, iskolamesterek, akik a reformáció tanait szórakoztató olvasmányokban igyekeznek terjeszteni. Az Ószövetség igaz történetei szolgáltak forrásként, mert az Ószövetség általános népszerűségén kívül ezt az is előmozdította, hogy a zsidó történeti könyvek regényes és tanulságos eseményeiben, kerek elbeszéléseiben, a reformáció készen találta az olyan oktató, erkölcsi szempontból is nevelő célzatú históriákat, amelyekre az Újszövetség apró epizódokból összeállított Jézus-életrajzában nem volt alkalmas elbeszélő anyag. Sztárai nem olyan jó elbeszélő, mint énekíró. Két bibliai tárgyú elbeszélése van: A „Szent Illyésnek Ákháb királynak idejében lött dolgokból – Szent Írás- ból mostan szerzetött ének”-ében „Az igaz keresztyéneknek kevés számokról, háborúságokról, és győzedelmekről, és az hitetlenöknök koronként való sokaságokról, jó szerencséjéről, és veszedelmekről”.²⁵ Ez a mű 1549-ben, Laskón íródott és tulajdonképpen történeti ének, mert ezt az értékes ószövetségi történetet a szerző nagyon részletesen adta elő az olvasónak. Sztárainál ez a történet allegóriává válik, intelem és vigasztalás a hazai protestantizmus válságos óráiban. Hosszú, 164 versszakban van megírva, a végén pedig hosszú fejtegetésbe bocsátkozik a kereszténység és saját korának viszonyáról. Száraz, józan, hétköznapi, teologizáló stílusa miatt a maga korában keresett olvasmány volt, akkoriban három kiadásban is megjelent.

A másik, ebbe a témakörbe tartozó mű a „Holofernes és Judit asszony Históriaja”, amit 1552-ben, nagy valószínűséggel Gyulán írt. Története szintén a Bibliából ismert. Egységes, kerek cselekménye fel-

²⁵ Esze Tamás: Sztárai Gyulán. Debrecen, 1973., 141 p.

dolgozásra kiválóan alkalmas. Judit asszony hazaszeretettől fűtött alakja és vallásos buzgalma, példás magatartása, Tinódit is megragadta. Viszont Sztárai részletesebben jellemzi a szereplők lelkiállapotát, és a mű egyes képeit is élénkebben festi le kortársánál. Szerkezetére nézve viszont feltételezhetően van még egy mű, amit Sztárainak tulajdoníthatunk, bár nem tartalmazza költőnk nevét, de 1552-ben arra a dallamra írta a „Judit és Holofernes”-ét, mint amire „Az Istenfélő Eleázár papról és a Kegyetlen Antiokhus királyról való história” c. mű is énekelhető. Tárgyát a makkabeusokról elnevezett apokrif iratokból merítette szerzője. Az 1546-ban íródott mű sikeresebb az „Acháb király”-nál. Nagy Sándor szerint a két alábbi idézet teljesen meggyőző a két mű írójának azonoságáról. Judit asszony éneke így kezdődik:

„Régi nagy időben vala az Syriában
Egy hatalmas király oly nagy gazdagságában
Ki mind ez világot hódoltatja vala
Nagy hatalmasságában
Nabuchodonizor neve vala királynak.”²⁶

Eleázár históriája pedig így kezdődik:

„Régen ó törvényben vala Jeruzsálemben
Egy hatalmas király ő nagy kevélységében,
Hogy ki a zsidókat mind öleti vala
Ő nagy kevélységében.
A királynak neve az Antiochus király.”²⁷

Ezekén kívül még két elbeszélő költemény maradt ránk, az 1557-ben Tolnán készült, és még ugyanabban az évben megjelent latin című: „Historia de Vita Beati Athanasii Alexandriae Episcopi fidelissimi”. Az a fontos dogma, amelyért Athanasius egész életében harcolt – Krisztus istenségének dogmája – beletartozik a protestáns felekezetek dogmái közé, és Sztárai a művében az igaz hit elszánt bajnokát,

²⁶ Nagy Sándor: Sztárai Mihály élete és művei.1883., 38 p.

²⁷ Nagy Sándor: Sztárai Mihály élete és művei.1883., 38 p.

nem a IV. század teológusát igyekeznek ábrázolni. A IV. és XVI. század közötti hasonlóságot könnyű megtalálni, de találhatók hasonló vonások a főhős és a költő között is. Kétségtelen, hogy egyes alakok és jelenések leírásába a valós életből vett vonások vegyültek.

A 4. – idő szerint utolsó – művében külföldi történelmi eseményt dolgoz föl Sztárai: „História Cranmerus Tamás Érseknek az igaz hitben való állhatatosságáról”. Ez 1582-ben, Debrecenben jelent meg, de nem lehetetlen, hogy ez előtt már egyszer kiadták. Egyetlen példánya maradt fenn, ami jelenleg a British Museumban található²⁸. Alapeszménye az előző három mű alapgondolatával megegyező. A nagy angol reformátor hitbeli állhatatosságát tárja elénk a szerző. Különböző elméletek vannak arról, hogy Sztárai honnan vette e témát, hogyan ismerkedett meg e tárggyal?

- 1, A nagy angol reformátor, aki Kálvin tanait hirdette a kontinensen levő reformált felekezeteknek is ismert volt.
- 2, A németeknél leírták az angol reformátor történetét, de Sztárai művével egy időben jelent meg.
- 3, Francia, vagy angol históriás ének átdolgozása lehet a mű. Ez azonban valószínűtlennek tűnik.

Irodalomtörténeti szempontból drámái a legértékesebbek. Drámairodalmunk legelső nyomai ezek, bár igazi drámai elem alig van bennük, inkább az iskolai drámák közé sorolhatóak, de lényegükben még attól is különböznek. Már első tekintetre kitűnik, hogy felnőtteknek szólnak, száraz hitvitákat tartalmaznak, melyek felvilágosítani, meggyőzni igyekeznek. A szerző hitvallásának tisztaságát akarja bizonyítani. Ezt nem igyekszik valamilyen érdekes történetbe összefoglalni, hanem tárgyilagos okokkal, teológiai bizonyítékokkal. Cselekményt nem alkot, hanem hitvitát tart szereplői között, olyan szellemben, ahogy ő maga is gyakran vitázott „tar papokkal”.

Az egyik ilyen dráma a „Comoedia de matrimonio sacerdotum”, 1550-ben íródhatott és a töredéke Toldi Ferenc birtokában volt. „A papok házasságáról” szóló darabnak szereplői ugyanazok, mint a kilenc

²⁸ Nagy Sándor: Sztárai Mihály élete és művei. 1883., 40 p.

évvel később írott darabnak. A fennmaradt kis töredékből²⁹ kitűnik, hogy Tamás pap a pápa előtt bizonygatja, hogy a papoknak is szabad házasod-

²⁹ Beszélő személyek: Antal bíró; Borbás bíró; Bereck pap; Tamás pap; Vicárius; Pápa; Gyermekek.

TAMÁS PAP beszél: Bonifacius püspök, locundus nevű papnak fia volt. Gelásius pápa, Valerius püspöknek fia volt. Polykrates, az Ephesumbéli püspök, más püspök fia volt. Eccles. Hist; lib. 5. cap. Krisztus Urunk halálának utána négyszázkilencvennégy esztendőbe élt Agapétus püspök, ez Gordiánus papnak fia volt. Ismét Krisztus Urunk halálának utána ötszázharminchárom esztendőjébe élt Adriánus püspök, ez Hilárius püspöknek fia volt. Ismét Krisztus Urunk halála után nyolcszázhetvenhárom esztendőbe élt romai János püspök, ez Leó papának fia volt. Immár kedig teljességgel csak ötszázötvenhárom esztendő, hogy teljességgel elvették a papoktól feleségeket.

PÁPA: Az időbe, melyről te most emlekezel, úgy vagy, házasságok voltak a papok: De nem papokkorba házasságot kötöttek: hanem azelőtt, és úgy lőttek azután pappá.

TAMÁS PAP. Szent Pál ezt mondja: 1. Corinth. 9: Avagy nem szabad-e, úgy-mond, minékünk feleségünket vélünk viselnünk, miképen Pétemek és Jakabnak? Szent Pál, mikor ezt írta, micsoda állapotban volt akkor? Szűz volt-e: házasság avagy özvegy volt-e?

PÁPA. Bezzeg szűz volt.

TAMÁS PAP. Ezt nem bizonyíthatod soha: Inkább ezt bizonyíthatjuk az ő mondasából, hogy szinte akkor is felesége volt. No, legyen ez, hogy szűz volt: Vedd eszedbe, mit mond itt: avagy szűz, avagy özvegy volt, de azt mondja itt, hogy szabadsága vagy feleséget venni, és azt véle viselni. Szent Pál kedig pap volt-e akkor, mikor ezt írta, avagy nem?

PÁPA. Bezzeg pap.

TAMÁS PAP. Ha pap volt, és azt mondja, hogy szabadsága vagy feleséget venni, és véle viselni, hogy nem volna tehát a papoknak szabad megházasodni.

VICARIUS beszél: atyámfia Bereck pap: Keressünk mi is egyet-egyet magunknak: Mert az uraim megosztóznak az apáccal.

BERECK PAP. Találunk mi is magunknak: csak ne restelkedjünk.

VICÁRIUS. Nem kellene ám szinte hátra maradnunk.

BERECK PAP. Hadd énreám csak: En megszerzem jó vicárius uram. Vaj ki szép két leányt tudok együtt.

BORBÁS BÍRÓ. Hiszen vége lehet volt etzer a sok hamisságnak.

ANTAL BÍRÓ. Ezt szeretem, hogy jámborúl meg akarnak házasúlni, maga bizony először nem tetszik vala.

BORBÁS BÍRÓ. Nám mondám, jó szomszédom, hogy jó az igaz házasság.

niuk, aminek eredménye képen a vikárius és Böröck pap feleséget választanak maguknak. A darabot egy gyermek fohásza fejezi be.

A másikat – amely gróf Apponyi Antal könyvtárából került elő – csak 1868-ban mutatták be a Magyar Tudományos Akadémia gyűlésén. Ez az 1559-ben, Magyaróváron megjelent „Comoedia lepidissima de sacerdotio – „Az igaz papságnak tiköre”. Ez már akkor is, mint később a XIX. századi tragédiák többsége, öt felvonásból áll, de jelenetekre nincsenek felosztva. A prologusban bemutatják a mű célját, előre felhívják rá a közönség figyelmét. A beszélő rövid mondókája komoly tudományos könyvek bevezetőjére hasonlít, de a vége felé mintha a karácsonyi misztérium játékok tréfás előadásából lenne merítve. A darab története szembeállítja a katolikus és protestáns vallás képviselőit. Borbás bíró szinte prédikációt tart Antal bírónak, hogy belsőleg mindnyájan papok vagyunk, mivel áldozunk dicséretekkel, jó cselekedettel, imádkozással. Antal bíró habozik, hallani szeretné saját felekezetének papjait is, és Böröck papot idézteti meg, a vikárius elé. Ő nem bízik magában, segítségül Lukács frátert hívja. Borbás bíró pedig Tamás pappal áll elő, aki bőbeszédű, vitára felkészült teológus. Árad belőle a szó, az idézet a Bibliából, a szent atyáktól. A katolikus papság felfogását, hatalmaskodását támadja. Az ellenfél védekezése szinte annyira gyarló, hogy az író ezzel az ő lehetetlenségüket ábrázolja. Tamás és Borbás győzelme teljes, a

ANTAL BÍRÓ. Bizony jó: de én annak előtte ennyi végre nem értettem volt: mert engemet is elhitettek volt a sok hamis papok, barátok. De ageb volna, ki ezt jóvá nem hadnaja.

BORBÁS BÍRÓ. Bátor, még holnapután is a legyen, aki ezt jóvá nem hadnaja.

ANTAL BÍRÓ. Kérlek, tégedet, jó Borbás bíró, jó szomszéd uram, hogy ennékem megbocsáss, hogy ilyen dérrrel-durral szóltam veled: mert, amint ennek előtte is megmondám, engemet a sok hamis papok barátok hitettek volt el.

BORBÁS BÍRÓ. Isten megbocsássa, de ennek utána magadat efféléktől megtalmazd.

ANTAL BÍRÓ. Minden igyekezetem es akaratom az: azért, jó szomszédom, Isten legyen veled.

BORBÁS BÍRÓ. Teveled is, jó Antal uram. Ámen.

(Toldy Ferenc: Irodalmi arcképek. Szépirodalmi Kiadó, Budapest, 1985., 178-180 p.)

pápa fel akarja magát akasztani szegényében, a katolikus papok pedig mesterséget választanak.

A mű iránya és célja e rövid vázlatból nyilvánvalóvá lesz. Forrása ennek a műnek is az a reformátori buzgalom, mely felekezete híveinek minden úton érvényt akar szerezni.

Antal bírő a régi tanok híve, szimpatizál az új eszmékkal, de a régi hittel való hirtelen szakításra nincs még elég lelkiereje. Habozik, ingadozik, mindig új kétségei támadnak. Bár szeretne hinni az új tanokban, de nem mer addig, míg a régi tanok tekintélyeit egytől egyig nem látja megbukni. Áttérése az új hitre nem jár nagy válsággal, jól elő van készítve, régi bálványainak ledőlése nem okoz megrázkódtatást.

Borbás, Antal bírónak merő ellentéte. Minden tekintetben ízig-vérig protestáns, kemény kálvinista, szilárd meggyőződéssel, rendíthetetlen hittel és paphoz illő teológiai felkészültséggel.

Mindkét alak egy-egy típusú embert, vagy csoportot jellemez egyéni jellemvonások nélkül. Míg Antalban a laikus tömeg karakterét, addig Borbásban a kálvinista hívők típusát mutatja be. Ami cselekmény a darabban van, a szereplők lelki világában játszódik le. Antal megszabadul a gyöttrő aggodalomtól és helyébe új, szilárd hit lép, míg Tamás pap fényes győzelmet arat. A címből kitűnik, hogy mit is akart ezzel a darabban bemutatni a szerző: teoretikus meghatározásokat, hit- és erkölcsstani fejtegetéseket, élő példa bemutatása által. Az első felvonásban Borbás és Antal bírő közt heves vitát produkál, az utolsóban pedig Tamás pap lép fel, mint a protestáns hittérítők tipikus alakja. Toldi Ferenc és Nagy Sándor szerint a mű eredeti alapjául Sztárai a saját, a „tar papokkal” való konfliktusait használta fel. Lehet némi hasonlóság közte és Tamás pap között, bár ez utóbbinak a darabban nincs egyetlen jellemvonása sem kidomborítva. Tulajdonképpen bármelyik protestáns pap beállhatna vitázni Tamás pap helyébe.

Annak sincs nyoma, hogy 1550 és 1559 között, még több drámát is írt volna, mert el volt foglalva egyházi és írói teendőivel és talán ez az oka annak, hogy a két dráma között nagy a hasonlóság és nem igazán lehet kimutatni köztük az író fejlődését. Művészi alakításról, drámai szerkezetről – mai értelemben – szó sem lehet, de mindkét darab jól van

kidolgozva. Nyelvezete velős, népies, magyaros, példabeszédek, közmondások, népies szólás-mondások, hasonlatok élénkítik. Bár néha a tréfa durvább alakot ölt, de a kor nyersebb erkölce, fejletlen ízlése, valóságos bizalma magyarázza.

Az életmű értékelése

Sztárai munkásságához annyit hozzá kell fűzni, hogy formailag a kor legkitűnőbb termékei, míg tartalmilag hagynak maguk után némi kívánnivalót, bár szakavatott kéz nyomát hordozzák magukon. Mai irodalmi szemmel nézve, vannak hiányosságok ezekben a művekben, de a XVI. század embere számára ezek tanító, nevelő, szórakoztató művek voltak.

Mint életrajzi adataiból kitűnik, Sztárai sokfelé megfordult, de stílusára nem jellemző, egyik nyelvjárás szóhasználata sem, hanem inkább az akkor fejlődésnek induló irodalmi nyelvhez hasonlít műveinek nyelvezete. Itt-ott azért akad egy-egy tájszó is, például Szent Athanasius históriájában. Tiszta magyaros népies nyelven ír, régi szavakat, ódon szerkezetű mondatokat használ, viszont stilisztikai és költői szempontból, ma sem lebecsülendők ezek a művek.

A költő mellet nem szabad megfeledkeznünk Sztáraiban a hazafiról sem. A korszak, amelyben élt, a nemzeti meghasonlás zavaros kora volt. Az ország két ellenséges pártra szakadt, és így a hazafias közvélemény is meghasonlott önmagával. Mindkét párt a haza javát akarta, bár a gyenge Ferdinándtól nem sok jót várhattak, míg a gyermek János Zsigmond hívei féltek a hatalmas pártfogótól, és gyűlölték a ravasz barátot, Martinuzzit. Sztárai politikai gondolkozása műveiben a vallási tendencia mellett alig tudott kibontakozni. Mivel huzamosabb ideig tartózkodott Perényi Péter udvarában, volt alkalmá figyelemmel kísérni a politikai élet minden jelentős mozzanatát, tisztán láthatta úgy az ország, mint a saját helyzetét is. Bár politikai meggyőződéséről semmi bizonyosat nem tudunk, valószínű, hogy a nemzeti párt felé hajlott. Erre az Acháb király utolsó veresszakaiból lehet következtetni. Bár itt is, mint minden művében, a hazafias érzés csak annyiban mutatkozik meg, amennyiben a val-

lás és politika az egyház és állam, kapcsolatban van egymással. Műveiben a vallásos buzgalom uralkodott a hazafias érzésen.

Életművéből arra következtethetünk, hogy ízig-vérig a reformáció szülötte volt és nem csak az egyházban, hanem az irodalomban is, saját kora eszméinek, vágyainak szószólója volt. Kortársaitól elütő, kifinomultabb művészi érzéke nagy hatással volt az olvasóközönségre, és költőtársaira egyaránt. A műveiben szereplő jó tulajdonságokat, pozitív vonásokat, költőtársai az idők folyamán lassan beleolvasztották nyelvünkbe, irodalmunkba és így azok a szellemi fejlődés tényezőit alkotják. A tudatos művészi törekvés, finom ritmusérzék Sztárainál kezdi szárnyát bontogatni. Ez a későbbi korok művészeinek természetes velejárója lesz.

Mint író és költő ugyanazok az eszmék lelkesítették, amelyeknek a szószéken is buzgó hirdetője volt. Írói munkássága így nem egyéb, mint a reformáció elveinek terjesztése az irodalomban és az irodalom által. A közönségre gyakorolt hatása a XVI. században kezdődő magyar irodalom fejlődését, és a protestantizmus megszilárdítását eredményezte.

A XXI. század emberének nem valószínű, hogy lenyűgöző olvasmány lenne egy Sztárai mű, ám egy nyelvésznek, irodalomtörténésznek, de még inkább egyházi énekköltőnek, aki néhány őszinte vallásos hangot, néhány szívhez szóló kifejezést akar lelteni, valóságos aranybánya és tárház a Sztárai életmű.

Felhasznált irodalom

- Sőtér István (szerk): A magyar irodalom története. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1964. ISBN 963 05 1639 X
- Beöthy Zsolt – Badics Ferenc: Magyar irodalom története. Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt, Budapest, 1896.
- Balogh Ferencz: A magyar protestáns egyháztörténelem részletei, a reformáció korától jelenig. Debrecen, 1872.
- Bardocz Attila: Történelem és közjogi ismeretek. Poli-Kvitt Kiadó, Budapest, 1992. ISBN 963-8192-18-6
- Bucsay Mihály: A protestantizmus története Magyarországon 1521-1945. Gondolat, Budapest, 1985. ISBN: 9632815327

- Erdélyi János: A sárospataki ref. főiskola háromszázados ünnepe, Sárospatak, 1860.
- Esze Tamás: Sztárai Gyulán. In: A debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának Közleményei. Debrecen, 1973
- Nagy Sándor: Sztárai Mihály. In: Egyetemes Philológiai Közöny, 1883/7., 8.9. 785. 803., 969.997. p
- Dr. Pálhegyi Ferenc: Neveléstörténeti olvasmányok Fináczy Ernő műveiből. Budapest, 1992.
- Sztárai Mihály: História Perényi Ferenc kiszabadulásáról. Szépirodalmi Kiadó, Budapest, 1985. ISBN 963-15-2947-9
- Toldy Ferenc: Irodalmi arcképek. Szépirodalmi Kiadó, Budapest, 1985. ISBN: 9631527549
- Tolnai világtörténelem IX. kötet – a középkori intézmények bomlásának kora. (CD-rom)